

IKKINCHI JAHON URUSHI YILLARIDA TA'LIM: MUAMMO VA YECHIMLAR. (QASHQADARYO VILOYATI MISOLIDA)

To'rayeva Matluba Xoliqulovna,

Qarshi Davlat universiteti "O'zbekiston tarixi" kafedrası dotsenti,

tarix fanlari doktori (DSc)

turayevamatluba69@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0005-5012-5690>

UDK: 94(575.1)

Annotatsiya. Mazkur maqolada Ikkinchi jahon urushi yillarida ta'lim tizimidagi muammoli holatlar ularni bartaraf etish uchun amalga oshirilgan ishlar Qashqadaryo oblasti misolida ko'rsatib berilgan. Qiyinchilik bilan bo'lsa-da ta'lim muassasalari o'z faoliyatini amalga oshirganligi birlamchi manbalar asosida yoritib berilgan.

Kalit so'zlar: Qashqadaryo, "Qizil dehqon", O'zSSR Oliy Soveti Tashkiliy komiteti, internat-maktablar, Leningrad, Kiyev, Sevastopol, Smolensk, staxanovchilar, kolxoz, sovxoz, komsomol-yoshlar brigadalari, mudofaa fondi.

Аннотация. В данной статье проблемные ситуации в системе образования в годы Второй мировой войны были показаны на примере Кашкадарьинской области. На основе первоисточников выявлено, что образовательные учреждения осуществляли свою деятельность, несмотря на трудности.

Ключевые слова: Кашкадарья, «Красный крестьянин», Оргкомитет Верховного Совета СССР, школы-интернаты, Ленинград, Киев, Севастополь, Смоленск, стахановцы, колхоз, совхоз, комсомольско-молодежные бригады, фонд обороны.

Abstract. This article illustrates the problematic situations in the education system during the years of the Second World War and the measures taken to address them, using the example of the Kashkadarya region. Despite the challenges, it has been highlighted, based on primary sources, that educational institutions continued their activities.

Keywords: Kashkadarya, Red Peasant, Supreme Soviet of the Uzbek SSR

Organizational Committee, boarding schools, Leningrad, Kiev, Sevastopol, Smolensk, Stakhanovites, collective farm, state farm, Komsomol youth brigades, defense fund.

KIRISH (ВВЕДЕНИЕ / INTRODUCTION).

Ikkinchi jahon urushining boshlanishi ta'lim tizimi muassasalari faoliyatida ham murakkab vaziyatni vujudga keltirdi. Ayniqsa, mazkur sohada faoliyat yuritib kelayotgan mutaxassislarning frontga safarbar etilishi, ularning ish faoliyatiga salbiy ta'sir ko'rsatdi.

МУНОКАМА (ОБСУЖДЕНИЕ / DISCUSSION). 1940-1941 o'quv yilida O'zbekiston hududida 4795 ta maktab faoliyat ko'rsatdi. Mazkur davrda Qashqadaryo oblasti (1938- yil 15-yanvardan) Buxoro oblastiga qo'shib yuborilgan edi. (1943-yil 20-yanvarda qayta tashkil etilgan)[1:20] Yuqorida ko'rsatilgan yilda Qashqadaryo hududida 470 maktab bo'lib, ularda 192,6 ming o'quvchi ta'lim oldi.[2:217] To'liqsiz o'rta maktablar soni 23 tani tashkil etdi.[3:132] Ammo urush boshlanishi arafasida ham maktablarda sinfxonalar yetishmasligi muammosi mavjud edi. Urush sababli maktablar uchun yangi binolar qurilishi to'xtatildi. Ta'lim muassasalari binolarining ko'pchiligi ko'chirib keltirilgan harbiy korxonalarning ishchilari uchun yotoqxonalarga, gospitalarga va bolalar uylariga ajratib berildi. Undan tashqari maktab binolarining asosiy qismi ta'mirtalab bo'lib, ba'zilar esa umuman yaroqsiz holga kelib qolgan edi.

O'zSSR XKS va O'zKP(b) MK komissiyasi tomonidan o'tkazilgan tekshiruv natijasiga ko'ra respublika hududidagi 70 ta maktab binosi turli muassasa va tashkilotlar

tomonidan egallab olinganligi ma'lum bo'ldi. 1941-1942 o'quv yilida Qashqadaryo hududidagi maktab binolarining 50 foizdan ortig'i qarovsiz holatda bo'lib, ularning 24 tasi esa butunlay yaroqsiz ahvolda edi. Masalan, Yakkabog' rayoni markazidagi maktab binosidan omborxona, Shahrisabz shahridagi Pushkin nomli maktab binosidan esa kasalxona sifatida foydalanib kelinmoqda edi. [4:1] Beshkent rayonidagi 1-sonli maktabning uchta xonasi evakuatsiya qilingan kishilarga bo'shatib berildi.

Ta'lim tizimi ham davlat byudjetidan katta mablag'lar ajratishni talab qiluvchi sohalardan hisoblanadi. Urush boshlanishi bilan ta'lim sohasi uchun byudjetidan ajratilayotgan mablag'lar miqdori kamaytirildi. O'zbekistonda bu sohaga davlat byudjetidan 1940-yili 561317 rubl, 1942-yili 461588 rubl ajratildi.[5:92] Mazkur yilda Qashqadaryo hududida xalq ta'limi ehtiyojlari uchun 22916 ming rubl yoki umumiy byudjetning 46 foizi miqdorida mablag' ajratildi. 1941–1942 o'quv yilida Qarshi shahar maktablari uchun 1469,5 ming so'm ajratildi. Mazkur yilda Qarshi shahrida joylashgan maktablarni kapital ta'mirlash uchun 23000 so'm ajratilgan bo'lsa, Shahrisabz rayon maktablarining kapital ta'miri uchun 40000 so'm ajratildi.[6:2] Ikkinchi jahon urushi oqibatida ta'lim tizimiga ajratilayotgan mablag'lar miqdori biroz kamaytirildi. O'z-o'zidan ravshanki, mablag'larning asosiy qismi urush xarajatlari uchun ajratildi. Ammo urush boshlanishi arafasida ham maktab ta'lim tizimida katta muammolar mavjud edi. Jumladan, shahar maktablarida o'qish yoshidagi barcha o'quvchilarni qamrab olish imkoniyati bo'lmagan bo'lsa, qishloq hududlarida esa maktablarning o'zi yetarli darajada emas edi. Shu sababli ham maktablar faoliyatini yaxshilash uchun o'qituvchilarning yordami va aholi ko'magida qurish va ta'mirlash ishlari olib borildi. Xususan, Kitob rayoni o'qituvchi va o'quvchilari, shuningdek, mahalliy aholining yordami bilan 43 ta maktab binosi ta'mirdan chiqarildi. Mazkur maktablarda bolalarning o'qishi uchun imkon darajadagi sharoitlar yaratildi. G'uzor rayoni

Chug'urtma qishloq sovetidagi Bolshevik dehqon xo'jaligi a'zolari kuchi bilan yangi maktab binosi qurildi. Pachkamar qishloq sovetidagi Lenin nomli dehqon xo'jaligida ham xuddi shunday yangi maktab binosi qurib ishga tushirildi. Sinf xonalari yetmagan maktablarda qo'shimcha sinf xonalari qurildi. Shahrisabz, Yakkabog', Beshkent va boshqa rayonlardagi ko'pgina maktablarda qo'shimcha sinf xonalari qurib foydalanishga topshirildi. Qarshi shahriga urush bo'layotgan hududlardan ko'chirib keltirilgan bolalar uchun maktablarda tashkil etilgan rus sinflari uchun qo'shimcha xonalar qurib ishga tushirildi.

Ikkinchi jahon urushi yillarida maktab o'quvchilari doimiy ravishda qishloq xo'jaligi ishlariga ham jalb etildi. Zaruriyat yuzasidan ularning mehnatisan foydalanildi. Jumladan, Qarshi rayonidagi Stalin nomli maktabning 180 nafar o'quvchisi ustozlari rahbarligida 1941-yilning 20-oktyabrgacha 134000 kg paxta terib berdilar.[7:2] Shahrisabz rayoni Mo'minobod qishloq sovetidagi Jdanov nomli to'liqsiz o'rta maktabining 31 nafar o'quvchisi "Qizil dehqon" xo'jaligi yerlaridan bir oy ichida 31896 kg paxta terib topshirishdi. 1941-yilda respublikada yetishtirilayotgan paxtaning 10 foizi o'quvchilar tomonidan terib berildi.

1941-yilning iyul oyida matbuot sahifalarida Buxoro shahridagi 10-sonli o'rta maktab o'quvchilarining murojaati e'lon qilindi. Murojaatda harakatdagi armiyaga ko'proq qurol-yarog' kerakligi va uni ishlab chiqish uchun temir-tersak yig'ish jarayonida ishtirok etishga chaqirildi. Mazkur murojaatnomaga binoan Koson rayonidagi 10-sonli to'liqsiz o'rta maktab o'quvchilari qisqa vaqt ichida 8 tonna, 2-o'rta va 18-sonli to'liqsiz o'rta maktablarning o'quvchilari 40 tonna, Qarshi rayonidagi Aralavul qishlog'i hududida joylashgan maktab o'quvchilari 1200 kg, Stalin (Navoiy) nomli o'rta maktab o'quvchilari 19 tonna temir-tersak va boshqa turdagi metall terib topshirdilar. Qarshi shahar maktab o'quvchilari qisqa muddat ichida 30 tonna temir-tersak to'plab berdilar. Oblast miqyosida maktab o'quvchilari tomonidan jami 1500 tonna metall, 250 tonna makulatura

va boshqa narsalar to'plab topshirildi. To'plangan temir-tersaklar zavodlarga jo'natilib, ulardan front ehtiyojlari uchun qurol-aslahalar tayyorlashda foydalanildi. G'allakor rayonlarda hashorotga qarshi kurash eng muhim masalalardan biri sifatida e'tirof etildi. Chunki hashorotlar hamma donli ekinlar uchun katta zarar keltirmoqda edi. Shuning uchun respublikada zararkunanda hashorotlarga qarshi kurashuvchi maxsus brigadalar tuzildi. Ana shunday brigadalar tarkibida maktab o'quvchilari ham faoliyat olib bordi. Mazkur jarayon mamlakat mudofaa ehtiyojlariga qaratilgan tadbir deb hisoblandi. Birgina Qashqadaryo hududidagi maktab o'quvchilar tomonidan tuzilgan brigadalar kuchi bilan 10 ming yerdagi arpa va bug'doy qishloq xo'jalik zararkunandalaridan tozalandi. 1943-yilning bahorida hashorotlarga qarshi kurashda Qashqadaryo oblastidan 5 ming kishi ishtirok qildi. 20-maygacha 151 ga yerdagi g'alla hashorotdan tozalandi. Qarshi rayonidagi Aralovul qishlog'i hududidagi bug'doy maydonini hashorotdan tozalash jarayonlarida maktab o'qituvchilaridan 175 kishi ishtirok etdi. Ularning sa'y-harakatlari bilan 18 tonna hashorot yo'q qilindi. [8:15]

Urush yillaridagi katta muammolaridan yana biri bolalarning maktablarni tark etish holatlarining ko'payishi bo'lib, Qashqadaryo oblastining barcha shahar va rayonlarida ham bolalarning maktablarni tark etish holatlari kuzatildi. Maktablarda davomat va o'zlashtirish darajasi nihoyatda tushib ketdi. Masalan, 1943-yil noyabr oyida O'zSSR Oliy Soveti Tashkiliy komiteti va Qashqadaryo oblast partiya komiteti tomonidan maktablarning faoliyati muhokama qilindi. Ularning birgalikdagi qarorida, maktab yoshidagi bolalarni maktabga qatnov ko'rsatkichini ko'tarish bo'yicha ko'rsatmalar berildi. Koson, Beshkent, Yakkabog' rayonlari maktablari faoliyati o'rganilib, ularda bolalarning maktablarga qamrab olinishi bir oz yaxshiligi qayd etildi. Aksincha, Kitob, Shahrisabz, Miraki, Dehqonobod rayonlarida bu borada ahvol qoniqarsiz ekanligi ko'rsatib o'tildi. Maktab yoshidagi bolalarning faqat 87 foizi, ba'zan 25-30 foizi

maktablarga qamrab olindi. Natijada Qashqadaryo oblastida ta'lim sifati 96,6 foizdan 88,6 foizgacha qisqardi. Bolalarni maktablarga jalb qilish borasida o'qituvchilar tomonidan targ'ibot-tashviqot ishlari amalga oshirildi. Ularning yashash sharoitlari ko'zdan kechirildi. Ahvoli og'ir bo'lgan oilalarning farzandlariga imkon darajasida yordamlar uyushtirildi. Shahar va qishloqlarda otonasidan ajralib qolgan bolalar soni ham ko'paydi. Bunday holatning oldini olish maqsadida janubiy hududlarda maktab-internatlar hamda yetim qolgan va qarovsiz bolalar uchun bolalar uylari tashkil etildi.

1943-yilga kelib, Qashqadaryo oblastidagi maktab internatlar soni 47 tani tashkil etdi. Jumladan, Beshkent, Qamashi, Koson rayonlarida 6 tadan, G'uzor rayonida 5 ta, Dehqonobod va Yakkabog'da 4 tadan, Qarshi shahrida 4 ta, Kitob rayonida 3 ta, Ko'kbuloqda 2 ta, Miraki va Chiroqchi rayonlarida 3 tadan, Shahrisabzda 1 ta internat-maktab faoliyat olib bordi.[9:78] Keyingi yillarda o'quvchilarning maktablarga qamrab olish ko'rsatkichi bir oz yaxshilandi. Masalan, Qashqadaryo oblasti Shahrisabz shahridagi maktablarda 1943–1944 o'quv yilida davomat 1942–1943 o'quv yiliga nisbatan 16 foizga oshdi, maktab yoshidagi bolalarni o'qitish bilan qamrab olish 96 foizini tashkil etdi. Ammo arxiv hujjatlarida qayd etilgan ma'lumotlardan ko'rinadiki, urush yillarining qiyinchiliklariga qaramasdan, mazkur masala doimiy ravishda hukumatning diqqat markazida bo'lib kelgan.

O'zSSR XKS tomonidan 1944-yilning 25-dekabrida "Qashqadaryo oblastida xalq maorifining ahvoli va maktablarning ishi to'g'risida" maxsus qaror qabul qildi. Mazkur qaror asosida Qashqadaryo oblasti maktablari holati o'rganilganda Shahrisabz rayonida 726 nafar bola, Kitob rayonida 1470 nafar bolalarning maktablarga qatnamayotganligi aniqlandi. Bu holat butun oblast miqyosida o'rganib chiqilganda jami 13055 nafar maktab yoshidagi bolalarning o'qishga qatnamayotganligi aniqlandi. Bunday holatning sabablari o'rganilganda, xalq maorifi bo'limlari va maktab rahbarlarining maktabga oid qonun hujjatlari talablarini

bajarish masalasidagi qat'iyatsizligi, tartib-qoidalarining ommaviy ravishda buzilishi, hamda kolxoz raislari va brigadirlar, qishloq sovetlari raislari tomonidan o'quvchilarni doimiy ravishda qishloq xo'jaligi ishlariga jalb etib, o'qishdan qoldirilishiga olib kelganligi aniqlandi. Mazkur holatning oldini olish chora-tadbirlari ishlab chiqildi. Eng avvalo, ota-onalar o'rtasida tushuntirish ishlari olib borildi. 1944-1945 o'quv yiliga kelib, maktablar faoliyati ulardagi o'qitish tizimlari holati bir oz bo'lsa-da yaxshilandi.

XULOSA (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION). Xullas, ikkinchi jahon

urushining boshlanishi ta'lim muassasalari faoliyatida ham katta muammolarni vujudga keltirdi. Ta'lim tizimiga ajratilayotgan mablag'lar qisqartirildi. Maktab binolarining etishmasligi holatlari yuz berdi. Maktab o'quvchilarining qiyin sharoitlar sabab, maktablarni tark etish holatlari yuz berdi. Ammo qiyin vaziyatlar bo'lishiga qaramay, davlat byudjetidan ta'lim tizimi uchun ma'lum miqdorda mablag'lar ajratib turildi. Hashar yo'li bilan bo'lsa-da maktab binolari ta'mirlandi va o'qitish jarayonlari amalga oshirildi.

ADABIYOT VA MANBALAR RO'YXATI (ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES):

1. Qashqadaryo VDA, 24-fond, 2-ro'yxat, 4-yig'ma jild, 20-varaq.
2. Qashqadaryo VDA. 133-fond, 1-ro'yxat, 116-yig'ma jild, 217-varaq.
3. Qashqadaryo VDA, 2-fond, 2-ro'yxat, 37-yig'ma jild, 132-varaq.
4. Qashqadaryo VDA, 1-fond, 1-ro'yxat, 141-yig'ma jild, 1-varaq.
5. Кадыров И.К. Очерки развития общеобразовательной школы Советского Узбекистана. – Ташкент, 1974. –С. 92.
6. "Qizil O'zbekiston" gazetasi 1942 yil 20 avgust.
7. "Qashqadaryo haqiqati" gazetasi. 1941 yil 22 oktyabr.
8. Qashqadaryo VDA, 1-fond, 26-ro'yxat, 10-yig'ma jild, 15-varaq.
9. Qashqadaryo VDA, 133-fond, 1-ro'yxat, 216-yig'ma jild, 78-varaq.